

Petar Bojanić
Rastko Jovanov

O KANTOVOJ TEORIJI ZEMLJE

APSTRAKT: Namera nam je da posredstvom razmatranja Kantove teorije o Zemlji istražimo u kojoj se meri u njegovoj filozofiji mogu ustanoviti obrisi moderne ekopolitike, koja je usko povezana sa Kantovim razmatranjem odnosa između geografije, tela i granica našeg saznanja. U Kantovoj filozofiji pronalazimo ideju jedne eventualne geoetike koja se bavi problemom čovekovog stanovanja na Zemlji i njegovog prostorno-moralnog orijentisanja u svetu. Kant kritikuje shvatanje Zemlje kao pukog poseda ljudske vrste (species) i putem praktičnog postulata uma zahteva da se čovekov odnos prema Zemlji suštinski preispita s obzirom na telesno-geografske granice ljudskog saznanja.

KLJUČNE REČI: zemlja; ljudska vrsta; ekopolitika; geoetika; fizikalno

Spis Imanuela Kanta *Pitanje, da li Zemlja stari, fizikalno razmatrano*, koji je sve do sada bio nedostupan na srpskom jeziku, objavljen je 1754. u dva odlomka 10. avgusta i 14. septembra u nedeljniku *Wöchentlichen Königsbergische Frag- und Anzeigungs- Nachrichten*.¹ To je treći Kantov objavljeni spis i neposredno prethodi čuvenoj *Opštoj istoriji prirode i teoriji neba*, koja je dočekala svetlo dana tek krajem 18. veka, iako je gotov tekst za štampu Kant predao još 1755. Ovo sažeto Kantovo razmatranje jednog posebnog problema teorije Zemlje predstavlja u istoriji nauke prvu jasnu diskusiju o metodi određivanja starosti Zemlje pri geološkom posmatranju promena koje je Zemljino tlo pretrpelo. Time se, istovremeno, nudi mišljenju univerzalni značaj svakodnevnih, ali postojanih fizičkih procesa koji uzrokuju promene, vidljive samo pri jednom dugotrajnom posmatranju, Zemljine površine.

Ranoj fazi Kantove intelektualne delatnosti, koju možemo pratiti sve do sredine 60-ih godina 18. veka, pripadaju više posmatranja i prikupljanja empirijskih

1 Rad je rezultat učešća na projektima br. 43007 i br. 41004 koje finansira Ministarstvo prosvete i nauke Republike Srbije

činjenica o „svetu“ u celokupnosti njegove pojave, nego filozofsko razmatranje saznanja i njegovog objekta, odnosno metafizičkih osnova prirodne nauke. Kao što i sam naslov spisa govori, „pitanje da li Zemlja stari“, razmatra se na „fizički“ način i spada u korpus znanja onoga što se tada nazivalo „fizičkom geografijom“. Kant je od samog početka svoje univerzitetske karijere (1756) sve do svog poslednjeg „profesorskog“ semestra (1796) redovno držao istoimena predavanja, koja su bila podstaknuta, ne samo njegovim izrazitim porivom za širinom empirijske građe,² već i određenom promenom u ljudskom sagledavanju prirode i prirodnih procesa. Uzrok te promene nije samo „katastrofičnog“ scenarija, pobuđenog nizom tektonskih disharmonija u zapadnoj Evropi, koje su kulminirale razornim zemljotresom u Lisabonu 1755. Njega treba tražiti i u tadašnjem širenju kolonizacije prirodnih resursa i vidljivim promenama u prirodnom okruženju čoveka, koji postaje svestan opadajuće plodnosti zemljišta i zagađenosti industrijskih sredina. Shodno tome se i samo pitanje o starenju Zemlje tada postavljalo, pre svega, u okviru geološkog iskustva: erozije tla, opadajuće hranljivosti zemljišta, povećavanja nivoa mora itd. Kant ga u svom tekstu opisuje na sledeći način:

„Mišljenja mnogih prirodnjaka, koji su zasnovali svoje teorije o Zemlji, teže ka stavu da plodnost Zemlje postepeno opada, da ona polako postaje nenaseljenija i pusta, kao i da je samo pitanje vremena kada će Zemlja potpuno ostariti i u tom se malaksanju ugasiti. Ovo je pitanje važno i zahteva trud da sa oprežnošću pristupimo tom zaključku.“

Početna razmišljanja, koja su dovela do nastanka geološke misli u XVIII stoleću i kasnijeg prerastanja u samostalnu naučnu disciplinu, usko su bila povezana sa idejom *ruševine* (*Ruinen, Trümmer*), opisivanja površine Zemlje kao nagomilanih ruševina prethodnih „svetova“.³ Misao začetnika rane geologije, J. G. Valerius (Johann G. Wallerius), koga i Kant citira u ovom spisu, J. Vajthurst (John Whitehurst), T. Barnet (Thomas Burnet) i J. R. Forster (Johann R. Forster), bitno je bila određena zadobijanjem svesti da Zemlja ima veoma dugačku istoriju svojih promena iza sebe. Iako se pitanje, kako je uopšte došlo do vidljivih ruševina na Zemlji, više ne interpretira teološki kao rezultat velike poplave, ruševine predstavljaju, međutim, za te autore ne samo fizički raspad, nego i moralno nazadovanje. Ruševine nisu bile za te autore samo fizički dokaz vremenskog toka u istoriji, već su se uzimale i kao dokaz čovekovog moralnog pada.⁴ Kant se sa ovim uplitanjem

2 Kasirer 2006: 51. Kant je bio jedan od prvih univerzitetskih profesora u Nemačkoj koji je svojim slušaocima kao privatni docent držao predavanja iz fizičke geografije i na taj način je pokušavao da je uvede u krug akademskih disciplina (Cf. Kant 1905: vi).

3 Za tradicionalno razumevanje ruševina kao „pobede“ prirode nad arhitektonskim strukturama, tj. nad ljudskom kreativnošću, Cf. Simmel 1958: 379-385.

4 Cf. Sullivan 2001: 1-4.

tumačenja moralnih karakteristika i njihovim povezivanjem sa idejom skorašnje propasti ljudskog roda obračunava na samom početku spisa, zahtevajući da se pitanje starosti Zemlje razmatra na čisto fizikalni način.

Pre nego što će pristupiti tom pitanju, preko ispitivanja četiri najuticajnije prirodno-naučna argumenta data u prilog starenja Zemlje, Kant se najpre okreće prirodno-opisnom definisanju samog pojma Zemlje. Pritom on kritikuje svodenje prirodnih pojava na ljudsku meru, u smislu da se procena starosti Zemlje izvodi po analogiji na pojedinačni ljudski život. I sam bankrot Kantovog štampara, koji je uzrokovao skoro poluvekovno kašnjenje *Opšte istorije prirode i teorije neba*, pokazuje, za razliku od postojanosti geo-prirodnih, nestalnost ljudskih stvari, kojima „mera i pravac“ nisu urođeni i prirodno dati, već zadobijeni ili pri-dodati. Time se, u određenoj meri, termin „ljudska priroda“ pokazuje kao uvek-već neprecizan, jer pokazuje samo odsutnost iste, jednu prazninu; ili, što je identično, ljudsku slobodu.

Kant smatra da se Zemlja nakon izlaska iz haosa zgrudnjavala i postepeno prelazila iz tečnog u čvrsto stanje, sve dok razdvajanje kopna od mora nije dostiglo stanje ravnoteže, odnosno „poredak i lepotu na celokupnoj površini Zemlje“. Uprkos takvom stanju, u kojem su „elementi“ postavili svoje „utvrđene granice“, vidljivo je, po njemu, da priroda Zemlje „nije dostigla u svim svojim delovima istovetan stupanj u razvoju“. U višim oblastima, kao prvim koji se se izdigli nad haosom, Zemlja je već „na vrhuncu svog razvoja“, dok određeni niži predeli pokazuju još uvek karakteristike delimične oformljenosti. Ova razlika koju nudi posmatranje Zemlje je, ipak, „ukoliko se odnosi na pojedine oblasti Zemljinog tla, beznačajna i mala“, te se Kant okreće ispitivanju pomenute četiri najuticajnije teorije, „na osnovu kojih većina prirodnjaka [...] smatra da dovoljno objašnjavaju dotrajalost prirode“ Zemlje.

Prvi argument se odnosi na postepeno ispiranje saliniteta zemljišta u more. Posledica toga je da se redukuje hranljivost tla, jer se tvrdi da je so izvor svake plodnosti.

Konstantna erozija kopna, čiji se sedimenti akumuliraju na dnu mora – tako glasi drugi argument – dovešće do novih velikih poplava, koje će vremenom potopiti čitav suvi kontinent.

Treći argument se, nasuprot prethodnom, bazira na sve većoj transformaciji vode u čvrsto stanje, što može dovesti do širenja pustih i neplodnih predela širom Zemljine kugle.

Univerzalni svetski duh (*Weltgeist*), kao delotvorni princip prirodnog mehanizma, stoji u osnovi četvrtog argumenta. On se smatra „prefinjenom“ i univerzalno delatnom materijom, koja predstavlja „aktivni princip“ sveopšteg prirodnog razvoja. Tvrdi se da njegova stalna potrošnja i neprekidna delatnost dovode do smanjivanja njegove učinkovitosti.

Iako ne daje definitivni odgovor na pitanje, da li Zemlja stari, odnosno da li se nalazi u stanju postepenog opadanja njenih moći i približavanja svom kraju, Kant najviše pažnje posvećuje prirodnom fenomenu konstantne erozije tla, što ima za posledicu smanjenje plodnosti samog zemljišta. To je, po njegovom mišljenju, „jedan jedini uzrok promene oblika Zemlje, na koji se sa sigurnošću možemo osloniti“. Postojanu promenu koju Zemlja trpi, time što kiše i rečne bujice odranjavaju zemljište i spiraju ga sa viših na niže predele, Kant vidi kao zabrinjavajući uzrok predstojeće propasti ravnoteže koju je Zemlja uspostavila podelom kontinenta na doline i visine. Ovoj propasti je „potrebno ništa drugo do vreme da bi se ono upotpunilo“. Kant, ipak, smatra da je ova postepena i trajna promena samo „jedan deo razvojnog toka čiji poslednji član stoji skoro beskonačno daleko od samog početka i koji se možda nikada neće dostići“.

Na pomenuto smanjivanje plodnosti ili fertiliteta zemljišta, pojma koji je iz geologije preuzet u savremenu demografiju (a što nije sasvim slučajno), Kant gleda kao na moguću „krivicu nemarnosti ljudi“, čime anticipira savremenu ekološku svest o međusobnom uticaju prirode i čoveka u njihovoj obostranoj i stalnoj promeni. Ova briga o štetnom ljudskom uticaju na prirodno okruženje, koje je posledica pogrešnog gledanja na prirodu kao na slobodni resurs i legitimni posed ljudi, dostupan kultivisanju i beskonačnom trošenju, nalazimo i u Kantovim *Predavanjima iz fizičke geografije*. U poglavlju koje je naslovljeno „Istorija velikih promena, koje je Zemlja pretrpela i dalje trpi“, Kant navodi uzroke aktuelne promene oblika Zemlje. Pored uticaja zemljotresa, reka i kiša, mora, vazduha i mraza, kao poslednji uzrok Kant navodi ljudski rod kao jedan od uzroka promene. Ograđivanjem mora i reka, postavljanjem veštačkih (tj. čovekovom rukom postavljenih) brana i nasipa, čovek sve više proširuje suve kopnene oblasti; on suši tresetišta, jedan od glavnih prirodnih izvora za kultivisanje zemljišta, i smanjuje šume, čime utiče na promenu vremenskih uslova.⁵ To je kritika shvatanja Zemlje kao pukog poseda *ljudske vrste* (*species*). Indirektno posmatrano, Kant na taj način brani od teološkog uplitanja autonomiju naučno-prirodnog istraživanja. Da bi, zapravo, ekologija uopšte mogla da dospe u domen naučnog istraživanja, bog je – kako se argumentuje u novijim ekološkim istraživanjima – morao da umre.⁶ I sama Kantova geološka razmatranja

5 I. Kant, *Physische Geographie*, AA IX: § 74, str. 298. Skraćenica „AA” i broj toma nakon nje odnose se na Kantove spise, koje navodimo prema: Immanuel Kant, *Gesammelte Schriften*, Akademie-Ausgabe, Berlin 1902-.

6 To je povezano sa padom verovanja da je bog svrhovito uredio svet. Cf. Bramwell 1989: 22. U daljem tekstu ćemo videti da je upravo svrha ljudske vrste, prema rečima poznog Kanta, da „ustupi mesto“ na Zemlji za (mogući) dolazak nekih viših i moćnijih bića (i na to treba gledati, po Kantu, kao na revoluciju u okviru prirode Zemlje). Još 1755., u prilogu (a ne u zasebnom poglavlju, što nam govori da je reč o još nerazvijenoj teoriji) pod naslovom „O stanovnicima zvezda“ *Opšte istorije prirode i teorije neba*, Kant smatra da je većina planeta naseljena i da

pitanja starenja Zemlje su tada, nesumnjivo, morala izgledati većem delu publike veoma kontroveržno, jer su predstavljala novi izazov teološkom objašnjenju prirodnih promena na zemaljskoj kugli.⁷ U spisu koji donosimo u prevodu Kant nastoji da zauzme mesto u toj ranoj geološkoj debati o starosti Zemlje i uzroku promena na njenoj površini i staje na stranu „uniformista“ koji sagledavaju prirodne promene kao dugačke, spore i još uvek vidljive prirodne procese.

Kant pritom zastupa jednu vrstu linearne strukture prirodnih promena i tek se na samom kraju spisa kratko dotiče pitanja naglog prekida ili „revolucije“ na površinskom nivou Zemlje, a što će kasnije, u njegovim poznim spisima, temu starenja Zemlje odvesti u potpuno drugom smeru. Iako na ovom mestu smatra da takav način razmatranja pripada „tako malo pitanju starenja Zemlje, koliko zemljotresi i požari imaju udela u proceni na koji način građevine stare“, veliki Lisabonski zemljotres, sa čijom razarajućom i nasilnom snagom je mogla da se poredi još samo Francuska revolucija 34 godine kasnije, izgleda da je uzrokovao određenu promenu u njegovom mišljenju.⁸ Ono što je podložno i što se objašnjava *prirodnim zakonima* od sada obuhvata i skorašnji mogući „kraj svih stvari“. S obzirom na temu ovog spisa, ta promena postaje vidljiva tek nakon „kritičke“ izgradnje filozofskog sistema, u mišljenju *prelaza* sa metafizike na fiziku.⁹ Da je uspeo da dovrši svoje poslednje delo, čiju osnovnu temu čini navedeni prelaz, Kant bi, zapravo, napravio pun krug u svom mišljenju i vratio bi se onim istim pitanjima,

postoje mnogo razvijenije vrste od ljudskog roda (tom 1, 354–360). Cf. Kantov stav iz njegovog prvog objavljenog dela *Gedanken von der wahren Schätzung der lebendigen Kräfte...* da različitim formama prostora mogu odgovarati isto tako različiti svetovi koji međusobno ne stoje u uzajamnom dejstvu (AA I: 22–25).

- 7 Kant se oseća obaveznim da pre samog ispitivanja da li Zemlja stari opravda svoju naučno-prirodnu poziciju u razmatranju naspram teološke dogme: „Da bismo utvrdili istinu, nećemo naići na neke naznake u Okrovenju iz kojih bismo saznali, da li je Zemlja u ovom momentu mlada ili, pak, stara, da li na nju da gledamo kao da se nalazi na vrhuncu svoje savršenosti ili je u padu svojih moći“. Cf. Klaver 1997.
- 8 Kant je odmah reagovao na šokantne (*erschütterte*) posledice koje je Lisabonski zemljotres izazvao na savremenike sa svoja tri spisa u kojima iznosi svoju teoriju o prirodnim uzrocima zemljotresa (1755: *Geschichte und Naturbeschreibung der merkwürdigsten Vorfälle des Erdbebens, welches an dem Ende des 1755sten Jahres einen großen Theil der Erde erschüttert hat*, 1756: *Von den Ursachen der Erderschütterungen bei Gelegenheit des Unglücks, welches die westliche Länder von Europa gegen das Ende des vorigen Jahres betroffen hat, Fortgesetzte Betrachtung der seit einiger Zeit wahrgenommenen Erderschütterungen*). U sklopu svoje interpretacije Lisabonskog zemljotresa, Walter Benjamin smatra da ovi Kantovi spisi „predstavljaju početak naučne geografije u Nemačkoj“ (Benjamin 1989: 220). Podrhtavanja tla iz 1755. mogla su se primetiti u Kenigsbergu još krajem 18. stoleća, kada Kant piše stranice o „analitici uzvišenog“ u svojoj *Kritici moći suđenja*: osećaj uzvišenog pokreće ljudski um nalik podrhtavanju tla usled zemljotresa (AA V: 244-266).
- 9 Cf. pismo Garveu od 21.9.1798. (AA XII: 256).

koja stoje u osnovi i ovog teksta. To je sada *filozofsko* pitanje *teorije* Zemlje i etičkog stanovanja čoveka na njoj (pitanje okupacije), pred kojim, pak, političko pitanje večnog mira i (najboljeg mogućeg) ustrojstva zajedničkog života ljudi gubi na važnosti, iako ne na dostojanstvu. Videli smo da pitanje, od kojeg Kant suštinski započinje svoju ranu fazu, „*zašto* Zemlja stari“, tada još uvek nema, po njemu, zadovoljavajuću teoriju objašnjenja. Kant se u svojoj kasnoj fazi vraća tom pitanju, iako u nešto drugačijem obliku. Ono je 1754. predstavljalo jedan prelaz ka kosmogoniji, dok četiri decenije kasnije zadobija i određene *geoetičke implikacije*.

Naznake takvog smera mišljenja mogu se naći još u § 82 *Kritike moći suđenja*, gde Kant „prirodnu istoriju“, koja se bavi „teorijom Zemlje“, u jednoj napomeni naziva i „arheologijom prirode“. Kant sada obuhvata i ljudski rod kada govori o prirodnim „revolucijama“, koje utiču, kako na početno stvaranje oblika Zemlje, tako i na njegove nagle promene, „zajedno sa propašću njegovih prvih organskih stvorova“. Time se Kantova misao otvara jednoj, takoreći, *geoetici*, koja se bavi *geografijom* čovekovog mesta i političkih poredaka *na* Zemlji. Smatramo da se u svim fazama Kantove misaone delatnosti mogu pronaći diskursi u kojima kenigsberški filozof na nedvosmislen način povezuje kognitivnu sposobnost čoveka da dopre do objektivne spoznaje sa njegovim otelovljenjem (*Verkörperung*) kao suštinskom odredbom (pored mogućnosti umnog delanja) racionalnog bića. Konstitucija ljudskog tela omogućava i upravlja sticanjem iskustva o spoljašnjem svetu. Zato Kant i počinje svoju prvu kritiku „transcendentalnom estetikom“, tj. razmatranjem čovekovog tela unutar prostora i vremena. I početna analogija o „kopernikanskom obrtu“ se odnosi na položaj čovekovog tela, jer je, nalik Kopernikovom gledanju na Zemlju, čovekovo telo (a time i ono poslednje „ja mislim“) ono što se pokreće.¹⁰ Kada Kant 1781. ispituje granice ljudskog saznanja, isto kada 1755. upire pogled u ustrojstvo kosmosa – on je svestan ključne determinante koju nužno uključujemo u svaku filozofsko-naučnu interpretaciju: čovek se u kosmosu uvek kreće zajedno sa svojim telom u koje je otelovljen, kao i sa Zemljom koju nastanjuje. Tako „granice [...] realne geografije“¹¹ ljudskog iskustva, čiji glavni uzrok leži u sferičnom obliku Zemljine kugle, utiču u razvijanju kritičke filozofije i na samu prirodu transcendentalnog idealizma: Kant pridaje Zemlji odlučujuću suverenost naspram mišljenja.

Kritika antropocentričke metafizike, koju mladi Kant tek u naznakama daje na početku ovog spisa o starenju Zemlje, ponovo se javlja u njegovom post-kritičkom periodu. Čovek se tom mišljenju pojavljuje kao jedna vrsta (*species*) između mnogih, koja je nastala i koju verovatno čeka njen sopstveni kraj uslovljen prirod-

10 Cf. Gerhardt 1987. 60-ih godina prošlog stoleća F. Kaulbah je pokušavao u svojim radovima da argumentuje da se Kantov kritički projekt može tumačiti kao refleksija samosvesti na telesno kretanje (Kaulbach 1978: 11 i dalje; Cf. takođe: Kaulbach 1960).

11 I. Kant, *Kritika čistog uma* B 787.

nim procesima. Time se u okviru prirodnih zakona čoveku oduzima povlašćeno, aristokratsko mesto u kosmosu, kao „poslednjoj svrsi prirode“. Iako čoveku nepojmljiva, mora postojati neka *prirodna* svrha za koju je ljudski rod samo *sredstvo*. U tom smeru pozni Kant dalje razvija u svojoj pisanoj zaostavštini (tzv. *Opus postumum*) nameravani prelaz sa metafizičkih osnova prirodne nauke ka fizici, prelaz koji je bio jedan od zadataka *Kritike moći suđenja*.¹² Možda jedna odatle izvađena stranica može da nas približi poznoj Kantovoj geoetičkoj teoriji Zemlje:

„Podela tela na organska i neorganska nužno pripada, dakle, prelazu sa metafizičkih početnih osnova prirodne nauke na fiziku, kao *maksimum* progressa [...] Klasifikacija organskog i živog bića može i dalje da se izvodi. Naime, ne samo da je biljno carstvo tu zarad životinjskog carstva i njegovog uvećanja ili smanjivanja, već ljudi kao umna bića postoje zarad drugih ljudi različite *species* (*Race*), kao onih, koji stoje na višem stupnju čovečanstva, – ili jedni pored drugih, kao, recimo, amerikanac i evropljanin, ili jedni nakon drugih. Ako bi naša zemaljska kugla (koja je prethodno bila haotično uređena, ali je sada samoorganizovana i regenerisana) obelodanila,* kroz revolucije Zemlje, drugačije organizovana stvorenja, koja bi, ponovo, sopstvenim uništenjem napravila mesta drugima, onda bi organska priroda mogla biti mišljena u svojim uzastopnim svetskim epohama, kao reprodukovana u različitim formama, a Zemlja ne samo kao mehanički, već kao organski formirano telo.“

* izvorno nastavljanje rečenice, koje je precrtano Kantovom rukom i od priređivača zaostavštine stavljeno u fusnotu:

„...iako umna stvorenja, i pored toga, radije prave mesta za druge, savršenije organizovane – ne samo činjenički *facto* (s obzirom na njihovu političku egzistenciju), nego *iure*, zbog njihove specifične urođene veće savršenosti, da bi mogli da se organizuju nakon što su im prethodni ustupili svoje mesto...“¹³

12 O tome Cf. Lehmann 1969: 295-374. U odeljku „O području filozofije uopšte“ *Kritike moći suđenja* Kant razvija jednu „teritorijalnu metafizofiju“ i dodeljuje teorijskoj i praktičnoj filozofiji njihova zasebna područja zakonodavstva (*Gebiet, Dittio*). Samo jedinstvo kritike filozofije zavisi, prema Kantu, od uspešnosti prelaza (*Übergang*) koji treba da prevlada „upadljivi jaz“ (*unübersehbare Kluft*) između prirodnih pojmova i pojma slobode (AA 5: 176). Ono što je bitno za sledeće izvođenje jeste to da su, kako sama zakonodavna područja tako i postojeći jaz između njih, delovi jedne iste teritorije mogućeg znanja (kako je ustanovljeno još u „Transcendentalnoj analitici“ *Kritike čistog uma* (B 294 i dalje)); ova teritorija predstavlja, sa druge strane, takođe jedan deo oblasti svih mogućih objekata našeg znanja: „Prema tome, postoji jedno bezgranično ali za našu čitavu moć saznanja takođe nepristupačno polje, naime polje onoga što je natčulno, u kojem mi ne nalazimo nikakvo tlo za sebe; jedno polje koje mi [...] moramo zapeستي idejama, ali idejama kojima mi [...] možemo pribaviti samo i jedino praktični realitet...“ (AA 5: 175). Prema Kantovom mišljenju je neophodno da se u čovekovoj praktičnoj orijentaciji u svetu „napravi mesta“ za ono ljudskom saznanju nepristupačno.

13 *Opus postumum*, AA XXI: 214.

Ova Kantova meditacija, koju priređivači njegove zaostavštine smeštaju u 1799., nastavlja se na jedan Kantov stav iz 7. poglavlja *Spora među fakultetima*, spisa izdatog godinu dana ranije. Nakon što je pažnju posvetio Francuskoj revoluciji, kao političkom događaju koji se „više ne zaboravlja“¹⁴, pri čemu konstatuje da je stav, da je ljudski rod oduvek napredovao ka boljem, „održiv i za najstrožiju teoriju“, Kant pravi jednu cezuru u napredovanju svoje misli, i postavlja uslov prethodno izrečenom:

„ukoliko posle prve epohe prirodne revolucije, koja je [...] još pre pojave čoveka pokopala samo životinjsko i biljno carstvo, ne nastupi druga, koja će to isto učiniti s ljudskim rodом, kako bi na pozornicu izvela druga stvorenja itd. Jer, za svemoćnost prirode ili, još pre, njenog nama nedostupnog najvišeg uzroka, čovek predstavlja samo sitnicu“.¹⁵

„Prirodna revolucija“ označava, nesumnjivo, ono što Kant naziva i „Erdrevolution(en)“, revolucijama Zemlje.¹⁶ Teorija Zemlje, dakle, stoji u osnovi svih ostalih revolucija, uspostavljanja država ili, čak, „večnog mira“. *Erdrevolution*, dalje, utiče i na pitanje koje stoji u naslovu prevedenog spisa: da li Zemlja stari? To pitanje je, u određenoj meri suspendovano unutar nameravanog *prelaza* sa metafizike prirode ka fizici, jer Kant počinje sve više da se zanima *prelazom* Zemlje od početnog haotičnog stanja ka sve višem stupnju prirodnog uređenja. Iako rani Kant prihvata gledište da Zemlja stari, on sada, pred kraj svog života, neprekidnu promenu Zemlje sve više dovodi u vezu sa prirodnim revolucijama, u okviru jedne *teorije Zemlje*, koja sve više teži „organskom“ shvatanju Zemaljske kugle i mogućnosti njenog regenerisanja. Svaka kopnena revolucija shvata se i kao fenomen „evolucije“.¹⁷ Na taj način Kant misli organsko telo u njegovom konstantnom *prelazu* i promeni.¹⁸ Pitanje, da li Zemlja stari, postaje pitanje o starenju *posebnih* zemaljskih „svetskih epoha“. Kao što trenutno – tako teče Kantova misao – živimo u epohi „vlдавine“ ljudskih bića, kojima je biljno i životinjsko carstvo „ustupilo mesto“, isto se može desiti i ovim bićima obdarenim umom.

Kako se može primetiti u navedenoj meditaciji iz njegove zaostavštine, kopnene revolucije (*Erdrevolutionen*) utiču, ne samo na ustrojstvo i prirodni poredak na Zemlji, nego i na ljudska bića koja nastanjuju ovu, samo jednu od mnogih planeta. Jedna nova revolucija bi mogla da obelodani drugačije organizovana stvaranja, koja bi zahtevala svoje *de facto* mesto u okviru Zemaljske kugle (dakle,

14 AA VII: 88.

15 AA VII:89.

16 Up. *Von den verschiedenen Racen der Menschen*, AA II: 438; *Physische Geographie*, AA IX: 191, 271, 304.

17 AA VII:89.

18 Cf. *Opus postumum*, AA XXII: 373.

svoju teoritoriju, osobeni politički poredak sa svom mogućom suverenosti itd.), a ljudska bića bi morala da shvate kao *dužnost* da im ustupe mesto i uslove da se savršenija bića organizuju. Kada ovaj stav povežemo sa § 13 *Kritike čistog uma*,¹⁹ gde Kant pravi razliku između „opravdanosti“ i „činjeničnosti“ nekog pitanja u okviru pravnog postupka, pokazuje se da on smatra odlučujućom, ne *činjenicu* (*de facto*) „pravljena mesta“ za savršenija bića, koja zahtevaju sopstveni prostor na Zemlji (jer mi ne znamo da li će to doga uopšte ikada doći), već je pitanje *opravdanosti* (*de iure*) takvog postupka tu mnogo bitnije, budući da takva bića poseduju veću racionalnost od postojećih, ljudskih bića. To bi, dalje, vodilo ka stavu da *pravo* ljudskih bića na *posedovanje celokupne površine Zemlje* – koje je, po Kantu, bilo legalno²⁰, s obzirom na poslednju revoluciju, koja je ljudska bića, na osnovu njihove umnosti, ustoličila kao jedine veleposednike Zemlje i njenih prirodnih resursa – da to *pravo* mora da povuče svoj zahtev za legitimnim posedovanjem celokupne površine Zemljine kugle. Kant je, dakle, bio spreman da prihvati jedan evolucionističko-katastrofičan scenario sveopšteg prirodnog razvoja, u okviru kojeg je čoveku kao umnom biću i dalje poveren najviši moralno-pravni zadatak. Čovek mora ne samo da dela tako što bi uspostavio i održao ravnotežu u svom odnosu prema prirodi, već on mora i da sebi napravi jednu demarkacionu liniju, kojom bi ograničio svoj prostor. To podrazumeva, između ostalog, i da se unutar istog teži i radi na uspostavljanju večnog ili, barem, dugotrajnog mira između posebnih i suverenih političkih poredaka u svetu. Međutim, navedeni isečak iz Kantove zaostavštine nam iznosi na videlo drugačije razmišljanje o „karakteristikama vrsta“ od onog koje je izneto na samom kraju *Antropologije*. Tamo je, naime, smatrao da je za određivanje karakteristika čoveka kao vrste (*species*), tj. umnog bića potrebno da se on međusobno uporedi sa, takođe, umno obdarenim bićima. Ali, to upoređivanje se može samo na osnovu iskustva izvesti, koje nam, sa svoje strane, ne nudi nikakvu mogućnost za to.²¹ Time je data, kako otvorenost i nemogućnost sistemskog utemeljenja antropologije kao filozofske discipline, tj. njeno izvođenje jedino unutar prostora u kojem se pragmatično ukrštaju znanje i moć, pedagogija i svakodnevna korisnost, tako i nesvodljiva razlika ljudskog bića od samog sebe. Čovek je, drugim rečima, simulacija samog sebe. Precrtani paragraf iz Kantovog manuskripta za *Antropologiju* potvrđuje ovakvo tumačenje:

Čovek je svestan samog sebe ne samo kao umne životinje (*animal rationabile*) koja može da rezonuje, već je svestan i sopstvene animalnosti (*Thierheit*) nezavisno od umne suštine (*Vernunftwesen*) (*animal rationale*) i u ovom kvalitetu on ne spoznaje sebe posredstvom iskustva, jer ono ne može da ga podučiti bezuslovnoj

19 B 116, § 13.

20 Cf. Kantovo određenje *possessio noumenon* u prvom odeljku „privatnog prava“ *Metafizike morala* (AA VI: 249 i dalje).

21 *Anthropologie in pragmatischer Hinsicht*, VII: 215 i dalje.

nužnosti onoga što on treba da bude, već on spoznaje na sebi čisti um (*a priori*), naime ideal čovečanstva [*die Menschheit auch als ein*], koji, izjednačen sa njim kao čovekom, dopušta da se spozna i označi karakter njegove vrste posredstvom nemoći njegove prirode kao ograničenja praslike. Ali, da bi se to ocenilo nužno je upoređivanje sa jednim kriterijumom koji se ne može nigde drugde naći do u savršenom čovečanstvu (*vollkommenen Menschheit*).

Ovi Kantovi stavovi, dakle, osvetljavaju na jedan skoro *skandalozan* način ustanovljenu i široko prihvaćenu tradiciju interpretacije njegovih pravno-političkih spisa, dok na njihovu ogromnu filozofsku aktuelnost poslednjih decenija bacaju, takoreći, „anatemu“ manje važnih publikacija unutar jedne zasebne faze Kantove filozofske delatnosti. Problemi suverenosti države, uspostavljanja federalizacije na pravu i slobodi utemeljnih republika itd. – sve to sada počinje da se povlači pred jednim praktičnim postulatom i zahtevom koji prevazilazi nacionalne granice i na koji suverena teritorijalna država ne može adekvatno da odgovori. Buduća istraživanja, shodno tome, treba da odgovore i na pitanje, u kojoj meri se u Kantovoj filozofiji može naići i na začetke moderne ekopolitike, kao i onoga što se danas naziva „prostornim zaokretom“ (*spatial turn*)²² u objašnjavanju istorijskih fenomena, u smislu da je percepcija prostora nužna za istorijsko razumevanje i delanje koliko i percepcija vremena.

Petar Bojanić, Rastko Jovanov
Institut za filozofiju i društvenu teoriju, Beograd

Literatura

- Benjamin, Walter (1989) *Gesammelte Schriften*, tom. 7, deo 1, Frankfurt am Main: Suhrkamp
- Bramwell, Anna (1989) *Ecology in the Twentieth Century: A History*, New Haven: Yale University Press
- Gerhardt, Volker (1987) „Kants kopernikanische Wende“, *Kant-Studien*, 78: 133-152
- Kant, Immanuel (1902-) *Gesammelte Schriften*, Berlin: Akademie-Ausgabe
- Kant, Immanuel (1905) *Physische Geographie*, prir. Paul Gedan, Leipzig: Durr'schen Buchhandlung
- Kasirer, Ernst (2006) *Kant: život i učenje*, Beograd: Hinaki
- Kaulbach, Friedrich (1960) *Die Metaphysik des Raumes bei Leibniz und Kant*, Köln: Universitäts-Verlag

22 Cf. *The Spatial Turn. Interdisciplinary perspectives*, prir. B. Warf i S. Arias, Routledge, London/New York 2009.; *Geography and Revolution*, prir. D. N. Livingston i C. W. J. Withers, The University of Chicago Press, Chicago-London 2005; C. W. J. Withers, „Place and the 'Spatial Turn' in Geography and in History“, *Journal of the History of Ideas*, god. 70, br. 4 (2009).

- Kaulbach, Friedrich (1978) *Das Prinzip Handlung in der Philosophie Kants*, Berlin/New York: de Gruyter
- Klaver, J.M.I. (1997) *Geology and religious Sentiment*, Leiden : Brill
- Lehmann, Gerhard (1969) „Kants Nachlaßwerk und die Kritik der Urteilskraft“, u: isti, *Beiträge zur Geschichte und Interpretation der Philosophie Kants*, Berlin: de Gruyter: 295-374
- Livingston, D.N. / Withers, C.W.J. (prir.) (2005) *Geography and Revolution*, Chicago/London: The University of Chicago Press
- Simmel, Georg (1958) „Two Essays: The Handle, and The Ruin“, *The Hudson Review* 11 (3): 371-385
- Sullivan, Heather I. (2001) „Ruins and the Construction of Time: Geological and Literary Perspectives in the Age of Goethe“, *Studies in Eighteenth Century Culture*, god. 30, The John Hopkins University Press: 1-30
- Warf, B. / Arias, S. (prir.) (2009) *The Spatial Turn. Interdisciplinary perspectives*, London/New York: Routledge
- Withers, C.W.J. (2009) „Place and the 'Spatial Turn' in Geography and in History“, *Journal of the History of Ideas*, god. 70, br. 4: 637-658

Petar Bojanić
Rastko Jovanov

Kants Theorie der Erde (Zusammenfassung)

Unsere Absicht ist mittels der Betrachtung der Kantischen Theorie der Erde zu untersuchen in welchem Maß man in seiner Philosophie auch einen Ansätzen der heutigen Ekopotik, die eng verbunden mit der Auslegung Kants über das Verhältnis zwischen der Geographie, des Körpers und der Grenzen unserer Erkenntnis ist, findet. In der Kantischen Philosophie finden wir eine Geoethik, die sich mit dem Problem der menschlichen Selbsthaftigkeit auf die Erde und mit seiner räumlich-moralischen Orientierung in der Welt beschäftigt. Kant kritisiert die übliche Erdeauffassung als den Besitz der menschlichen Gattung (species) und fordert durch das praktischen Postulat der Vernunft an, dass es notwendig ist, dass man das menschliche Verhältnis zur Erde wesentlich im Rücksicht auf die körperlich-geographischen Grenzen der unseren Erkenntnis überprüft.

SCHLÜSSELWÖRTER: Erde; menschliche Gattung; Ekopolitik; Geoethik; physikalisch